

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка
Чернігівська обласна організація
Національної Спілки краєзнавців України

СЕЛО НАД ДЕСНОЮ – ШЕСТОВИЦЯ

Збірник статей і матеріалів

Ніжин
“Видавництво “Аспект-Поліграф”
2009

Д.І. БЛІФЕЛЬД – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ

Серед дослідників археологічних пам'яток Чернігівщини виділяється постать Давида Ісаковича Бліфельда, який усе своє життя присвятив вивченню старожитностей доби Київської Русі.

Народився він 10 жовтня 1908 р. у м. Волочиську Хмельницької області в родині службовців. Трудову діяльність розпочав у 1928 р. Завідував клубом у м. Волочиську, а потім бібліотекою Будинку працівників освіти у м. Проскурів (нині м. Хмельницький). У 1933 р. закінчив Проскурівський технікум політосвіти і деякий час викладав у ньому. У 1939 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка, а в 1941 р. – аспірантуру Інституту археології АН УРСР.

Під час Великої Вітчизняної війни, звільнений за станом здоров'я від служби в Червоній Армії, протягом 1941–1943 рр. перебував у евакуації в Уфі та Москві, працюючи молодшим науковим співробітником Інституту суспільних наук, потім Інституту історії та археології АН УРСР. Перебуваючи в Уфі, вивчав археологічні старожитності Башкирії і у 1943 р. захистив кандидатську дисертацію “Археологічні пам'ятки Башкирії середини I тис. н. е.” З 1944 р. і до останніх днів життя працював старшим науковим співробітником відділу слов'янської археології ІА НА УРСР¹.

Д.І. Бліфельд був вченим з широким колом інтересів, що відбилося в його експедиційній польовій роботі та наукових публікаціях. Він керував багатьма археологічними експедиціями в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Надпоріжжі, зоні будівництва Каховської ГЕС, басейні нижньої течії Десни, Чернігові та його околицях. Д.І. Бліфельд приділяв значну увагу вивченню давньоруських міст, їх економіки, культури, історичної топографії та соціального складу населення. Але передусім його цікавили ранньофеодальні

могильники Північного Лівобережжя, які учений досліджував під час експедицій у 1948, 1949, 1952, 1956–1958 рр.

Необхідно відзначити певну нерівномірність в охопленні археологічними дослідженнями території Північного Лівобережжя. Більше уваги науковці приділяли східній частині – дослідження проводилися, в основному, у верхній та середній течіях головних артерій – Десни, Сейму, Сули, Ворскли (Д.Т. Березовець, С.С. Березанська, М.В. Восводський, Ф.В. Лучицький, Ф.Б. Копилов). У західних районах, безпосередньо в Придніпровській смузі, досліджень проведено значно менше (Ф.Б. Копилов, О.О. Попко, Я.В. Станкевич). Відтак археологічні пам'ятки цієї частини Лівобережжя на той час були практично не вивчені.

Тому першим завданням Деснянської експедиції ІА АН УРСР (керівник Д.І. Бліфельд) за участі Чернігівського історичного музею було виявлення археологічних пам'яток різних епох та їх систематичне вивчення. Археологічні дослідження на терені Чернігівщини проводились, головним чином, уздовж великих річок, але скласти уявлення про заселення цього регіону без обстеження допливів Десни було неможливо. Оскільки на основній водній артерії навколо великих міст частіше зустрічалися укріплені поселення – городища, то склалося враження, що основним типом давньоруського поселення було саме городище. Відкриті селища зовсім не вивчалися. Звідси другим завданням Деснянської експедиції було з'ясування характеру давньоруських сільських поселень, так би мовити, периферії, районів більш-менш віддалених від основних міських центрів і головної водної магістралі – Десни. При цьому малося на увазі з'ясувати й характер могильних пам'яток при сільських поселеннях².

Здійснити ці завдання планувалось протягом кількох років, шляхом планомірного і більш-менш суцільного вивчення розвідками і значною мірою стаціонарними розкопками басейну Десни до впадіння Сейму. Передусім була обрана територія на північ від Чернігова у басейні двох допливів Десни – Білоуса й Стрижня.

Цей мікрорегіон за своїми розмірами невеликий і має в географічному відношенні, до певної міри, замкнутий характер: з півдня його обмежує Десна, з півночі й сходу – великі болота Перисте і Замглай, із заходу – Дніпро. Річкова мережа дуже густа і складається з малих річок. Дві з них – Стрижень і Білоус – праві допливи Десни, що течуть із півночі на південь, і були основним районом робіт археологічної експедиції 1949 р.

Як виявилось, більшість поселень на берегах Білоуса у часи Давньої Русі являла собою відкриті селища. Городища тут лише два – в гирлі Білоуса біля с. Гущина та у його верхів'ях біля с. Рогоща, на відстані 30 км одне від одного. Таким чином, Д.І. Бліфельд дійшов висновку про те, що, на відміну від околиць Чернігова, де на берегах Десни було виявлено чимало городищ, уздовж дрібних річок розташовувались здебільшого відкриті селища. Між ними виникали лише поодинокі городища, що відігравали, очевидно, роль замків. Внаслідок проведених розвідок та розкопок протягом польового сезону 1949 р. були виявлені археологічні пам'ятки різних часів, головним чином, доби Київської Русі.

На північній околиці с. Новий Білоус було зафіксовано могильник з 12 насипів. Серед розкопаних курганів у 2 виявлені рештки давніх поховань за обрядом трупоспалення на місці та 1 кенотаф. За поховальним інвентарем (горщики, уламок ножа, бронзова квадратна застібка, серцевидна прорізна бляшка) вони датуються Х ст. Могильник з 10 курганів був зафіксований на західній околиці с. Кошівка, де було розкопано найбільший курган, під насипом якого виявлено поховання з трупопокладенням у могильній ямі. Крім того, курганні групи були зафіксовані на околицях сіл Старий Білоус та Рудка³.

На правому березі р. Білоус на західній околиці с. Табаївка експедиція Д.І. Бліфельда продовжила дослідження Табаївського некрополя, започатковані М.О. Константиновичем у 1873 р., В.Б. Антоновичем у 1881 р. та П.М. Добровольським у 1904 р. На території кладовища були розкопані 2 насипи та ще 3 – в уро-

чищі Вологуха. Під курганными насипами було виявлено поховання за обрядом трупоспалення на стороні. Це дозволило Д.І. Бліфельду зробити висновок про те, що Табаївські кургани, мають багато спільного з курганами Шестовицького, Чернігівського, Гньоздівського могильників і можуть бути датовані кінцем IX–початком X ст.⁴ Серед поховального інвентаря особливу увагу Д.І. Бліфельда привернула ливарна формочка, яка була розрахована на виготовлення кількох предметів одночасно. Він з'ясував, що для виготовлення цієї ливарної форми потрібно було використати не менше 10 інструментів⁵.

Крім того, Д.І. Бліфельд провів розкопки на городищі біля с. Рогоща, що розташоване на лівому березі р. Білоус навпроти с. Табаївка. На площі 312 кв. м було досліджено 2 напівземлянки, що за речовим матеріалом датуються IX–X ст. та XII–XIII ст., а також господарські комплекси XII–XIII ст. Це дозволило йому зробити висновок, що Табаївський могильник, безперечно, був покинутий мешканцями городища літописного Оргоща, заснованого у IX–X ст.⁶

Під час розвідок в цьому регіоні Д.І. Бліфельд відкрив давньоруські поселення біля сіл Старий та Новий Білоус, Юр'ївка. Було також обстежено городище та селище в ур. Ялівщина, що на північній околиці Чернігова. Здобуті матеріали навели Д.І. Бліфельда на думку, що городище виконувало функцію фортеці, блокуючи водний шлях до Чернігова по р. Стрижень⁷.

Увагу дослідника привернули давньоруські пам'ятки біля с. Шестовиця, які ще у 20-х рр. XX ст. розпочав вивчати П.І. Смоличев (42 насипи)⁸. У 1946–1947 рр. експедиції під керівництвом Я.В. Станкевич та І.І. Ляпушкіна дослідили, відповідно, ще 7 та 1 кургани⁹. Але найбільш значними виявилися результати досліджень експедиції під керівництвом Д.І. Бліфельда у 1948, 1956–1958 рр.

У 40–50-х рр. XX ст. поновилася дискусія з приводу етнічної приналежності небіжчиків у давньоруських некрополях. Крім того, Д.І. Бліфельдом була запропонована перша “соціологічна” класифікація поховань, що спростувала висловлену Б.О. Рибаківим

думку щодо кочівницького походження цих пам'яток¹⁰. Завдяки роботам, проведеним на території Середнього Подніпров'я, йому вдалося розробити типологію “дружинних” поховань, поділивши їх на чотири групи: поховання одного дружинника, поховання воїна з конем, поховання воїна з жінкою, поховання воїна з жінкою та конем¹¹.

Розкопки комплексу пам'яток на мису ур. Коровель були проведені Шестовицькою археологічною експедицією Інститута археології АН УРСР під керівництвом старшого наукового співробітника ІА АН УРСР Д.І. Бліфельда у 1948 р. До її складу входили молодший науковий співробітник ІА АН УРСР Ф.Б. Копилов, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею М.А. Черепинська (Попудренко) та студент Академії мистецтв у Ленінграді Б.Б. Лобановський. Основні роботи експедиція зосередила на городищі в урочищі Коровель, що на південній околиці села Шестовиця, та на могильнику.

У південно-східній частині городища було закладено 5 розкопів (розкопи 3 та 4 досліджувалися окремими паралельними ділянками), шурф та траншею, загальною площею 532 кв. м. Це дозволило встановити послідовність заселення городища: від ранньороменських часів до XIII ст., про що засвідчив керамічний матеріал та житло-господарські комплекси, індивідуальні знахідки, серед яких виділяються глиняне пряслице, свинцеве грузило, мініатюрний залізний серп, трубчатий замок, двозубі кістяні наконечники стріл з прокресленими хрестами, срібне скроневе кільце, висла князівська печатка¹².

Перед експедицією стояло завдання визначити доцільність подальших систематичних досліджень Шестовицького могильника. За порадою директора ІА АН УРСР П.П. Єфименка, дослідження курганів велися широкими траншеями, що прорізували середину насипу із заходу на схід із залишенням контрольної бровки посередині, яка потім, після фіксації стратиграфії насипу, зносилась. У першій курганній групі було досліджено 12 курганів

за обрядом трупоспалення на стороні та на місці поховання і, як зауважив Д.І. Бліфельд, “якихось певних відмінностей в характері курганів, в залежності від їх місця в групі, або від їх розміру не встановлено”¹³.

Під час звіту Д.І. Бліфельда на відділі слов'янських племен і міст Київської Русі в квітні 1949 р. жваво обговорювалися результати Шестовицької експедиції. В.К. Гончаров вважав, що дослідження Шестовицького комплексу безперспективне. Протилежну думку мали наукові співробітники відділу Д.Т. Березовець та Є.В. Махно, які вважали, що “продолжать работы в Шестовице целесообразно” тому що, потрібно визначити стратиграфію городища. Відділом було прийнято рішення про продовження робіт Шестовицької експедиції в польовому сезоні 1949 р.¹⁴ Але провідною темою відділу натоді стали розкопки на території давньоруських міст. У Чернігові наприкінці 40–на початку 50-х рр. ХХ ст. роботи проводив завідувач відділу В.А. Богусевич¹⁵. Тому, дослідження курганних груп Шестовицького некрополя Д.І. Бліфельд проводив протягом 1956–1958 рр.

Загалом, у семи курганних групах Шестовицького могильника було розкопано 98 насипів, що дозволило простежити майнову і соціальну диференціацію у середовищі місцевих мешканців та розробити класифікацію дружинних поховань. Детальний аналіз усіх поховань Шестовицького могильника містить підготовлена Д.І. Бліфельдом і видана вже після його смерті співробітниками відділу слов'янських племен ІА АН УРСР монографія “Давньоруські пам'ятки Шестовиці” (К., 1977).

На жаль, у висновках до книги не була врахована думка самого дослідника. Протягом 70-х рр. ХХ ст. йшла жорстока боротьба з “норманізмом”. Тому, скоріше за все, за цих обставин і з'явився висновок, що давньоруська дружина набиралася переважно з місцевого слов'янського населення. Це дало привід віднести Д.І. Бліфельда разом із Я.В. Станкевич до представників теорії про автохтонне походження поховань у камерах¹⁶. У протоколах засідань відділу

слав'янських племен Інституту археології АН УРСР зберігаються записи про обговорення доповіді археолога “Деякі риси побуту за матеріалами Шестовицького могильника”, прочитаного у листопаді 1961 р. Це був останній виступ Д.І. Бліфельда на засіданні відділу (археолог помер у 1966 р.)¹⁷. Підсумовуючи дискусію, він визнав, що “наличие в Шестовице варяжских погребений говорит, что они жили в определенных отведенных для них местах”. Його підтримали В.П. Петров, В.Й. Довженок, М.Ю. Брайчевский, Є.В. Махно, зазначивши, що “нечего бояться признания того факта, что в составе древнерусской дружины были наемники – варяги, явление типичное для всех стран”¹⁸.

Це засвідчують камерні поховання Шестовицького некрополя. В усіх групах Шестовицького могильника Д.І. Бліфельд нарахував 39 курганів за обрядом трупопокладення, серед яких, як вважає Ф.О. Андрощук, критеріям камерних поховань відповідають 34 поховальні ями курганів¹⁹. Усі виявлені зрубні поховання датуються X ст. Поховальний інвентар камер такий самий, як і в комплексах на території Скандинавії. Чоловіче вбрання було представлене елементами поясного набору, зброєю, кресалами, кільцевими фібулами, жіноче – намистом, фібулами та ножицями²⁰. Загалом, саме завдяки розкопкам Д.І. Бліфельда, Шестовицький могильник став всесвітньо відомою середньовічною пам'яткою. Крім того, дослідник провів незначні розкопки на городищі в урочищі Коровель, де зафіксував 2 напівземлянкові житла IX–X ст., що хронологічно відповідають поховальним пам'яткам²¹.

В експедиціях Д.І. Бліфельда набували досвіду та навичок археологічних досліджень співробітники Чернігівського історичного музею М.А. Попудренко (Черепинська) та І.І. Єдомаха. Результати досліджень Д.І. Бліфельда на терені Чернігівщини опубліковані, звіти знаходяться в Науковому архіві Інституту археології НАН України і активно використовуються сучасними фахівцями.

- ¹ Д.І. Бліфельд (1908–1966: Некролог) // Археологія. – К., 1966. – Т. 20. – С. 235–236; Довженко В.І. Бліфельд Д.І. (1908–1966) // Советская археология. – 1967. – № 3 – С. 324.
- ² Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснянської археологічної експедиції 1949 р. // Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. – 1949/7. – № 1054. – С. 2.
- ³ Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 12–15.
- ⁴ Там само. – С. 17–20.
- ⁵ Бліфельд Д.І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 31–33.
- ⁶ Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р.... – С. 15–16, 20.
- ⁷ Там само. – С. 14.
- ⁸ Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 178–180; Його ж. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. Праці історико-краснознавчої секції. – С. 56–64.
- ⁹ Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 50–53; Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947–1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 298.
- ¹⁰ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1949. – № 11. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов – Т. 1. – С. 52–53.
- ¹¹ Бліфельд Д.І. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX–X вв. // Советская археология. – 1954. – № 20. – С. 148–162.
- ¹² Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР // НА ІА НАН України. – 1948/11. – № 814. – С. 1–23; Бліфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 123–131.
- ¹³ Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної... – С. 24.
- ¹⁴ НА ІА НАН України. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 45 зв. – 46; Спр. 72. – Арк. 9.
- ¹⁵ НА ІА НАНУ. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 59 зв. – 60 зв.; Спр. 152. – Арк. 7–8.
- ¹⁶ Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 23.
- ¹⁷ Д.І. Бліфельд (1908–1966: Некролог)... – С. 235; Довженко В.І. Бліфельд Д.І. (1908–1966)... – С. 324.
- ¹⁸ НА ІА НАН України. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 444. – Арк. 111.
- ¹⁹ Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 40–42, Таб. 7.
- ²⁰ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977.
- ²¹ Бліфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 123–131.